"यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपि च" तद्धृतवचनात् अपरपक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात् "प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति" मदनरत्ने मरीच्युक्तेः । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मदनरत्नम्" एतेन युगाद्यावर्षवृद्धिश्चेति वचनं श्राद्धातिरिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्यचरणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य दैवविषयतया तद्विषयकत्वस्यैवोचितत्वात् एवं निर्णयः" "सर्वासु युगाद्यासु"।

अत्रोभयमासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्तपुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्यतावत् पूर्वमासे दैवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताभ्यनुज्ञानार्थम् नतूभयमासयोः समुच्चयेन । एकेनैवानुष्ठानेन दुरदृष्टानुत्पत्तेः "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्तेश्च प्रथममासएव मुख्यःकाल इति तत्त्वम् ।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने । "न यस्य द्यावामन्त्रं च शतवारं तदा जपेत् । युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः" यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम् । "युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ । गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति" पृथ्वी च० सौ० समुद्रस्नानमुक्तम् ।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यक्षय पुण्यदः तन्निरूपणादिकं हेमा०दा० यथा—

"नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् । त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत । दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् । कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः । युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः" ब्रह्मपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः । फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्" तथा—"एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमाशु विन्द्यात् । युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्" । तथा—"सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च । ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च" । पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नाना-दान-जपादिषु । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः" आदित्यपुराणे "दिनर्क्षं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम् । ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः । सप्तमी शुक्लाकृष्णा वा युगादिदिवसं विदुः" ।

कलिल त्रि० कल-इलच् । १गहने, अमरः "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता । २मिश्रे च उज्ज्व० । "लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः" माघः ।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ-अण् गौरा० ङीष् । (विषलाङ्गलिया) लाङ्गल्याम् भावप्र० "कलिहारी सरा कुष्ठ शोकार्शोव्रणशूलजित् । सक्षारा श्लेष्मजित्तिक्ता कटुकातुवराऽपि च । तीक्ष्णोष्णा कृमिहृल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी" भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

कलुष पुंस्त्री कल—उषच् लुष-हिंसायां क १कस्य जलस्य लुषो घातकः इति वा । १महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पापे न० । "त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ" रघुः । ३तद्वति त्रि० । ४अनच्छे आविले त्रि० अमरः । "विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः" माघः । ५गर्हिते त्रि० शब्दचि० । अकलुषः कलुषो भवति कलुषायते । कलुषायितः । कलुषं करोति णिच् कलुषयति कलुषितः । ६असमर्थे । "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः । [तर तद्देशभवादौ त्रि० ।

कलूतर पु० देशभेदे । ततः कच्छादि० भवादौ अण् । कालू-

कलेवर न० कले शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तदुत्पन्नत्वेऽपि शुचि सप्तम्या अलुक् । देहे । "यं यं चापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्" गीता । "शरीरे जर्ज्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे । औषधं जाह्नवीतोयं वैद्योनारायणः स्वयम्" पुरा० पठन्ति ।

कल्क पुंन० कल—क तस्य नेत्त्वम् । १घृततैलादिपाकसंस्कारविशेषे, २दम्भे, ३विभीतकवृक्षे, ४विष्ठायाम् ५किट्टे ६पापे च मेदि० । ७तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ८घृततैलादिपाके देये औषधिद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा । "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेया कषायाः पञ्चैते लघवःस्युर्यथोत्तरम्" इति विभज्य "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् । प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षसंमितम् । कल्के मधुघृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडसमां